

بررسی فقهی و حقوقی بیوتروریسم^۱

احمد مرادخانی *

فاطمه رحمانی **

چکیده

گسترش پدیده ترور و تروریسم در جهان امروز، تغییر ماهیت و ظاهر آن از شکلی به شکل دیگر، همزمان با پیشرفت علم و تکنولوژی و به خدمت گرفتن عوامل بیولوژیکی در انسان، حیوانات، گیاهان، داروها، مواد غذایی و ... با هدف تأثیرگذاری مخرب و کشنده بر سلامت انسان‌ها بویژه مسلمانان و ملت‌های مخالف قدرت‌های بزرگ و در نتیجه تسلط اقتصادی، سیاسی و فرهنگی و محیط زیست و ... و در نهایت نابودی انسان‌ها به قصد سلطه بر ملت‌های دیگر است تا جایی از عوامل بیولوژیک به عنوان سلاح بیولوژیکی یا بیوتروریستی برای نابودی و تضعیف دیگران استفاده می‌شود. از این‌رو در ابتدا تعریف بیوتروریسم، بررسی فقهی و حقوقی آن و انطباق این نوع از ترور با مؤلفه‌های فقهی و بررسی حکم فقهی مشروعیت دفاع در مقابل با این پدیده از جمله اهداف این مقاله می‌باشد. گزارش محتوا به صورت تحقیقات کتابخانه‌ای و میدانی مورد بررسی قرار گرفته است. جواز یا عدم جواز شرعی استفاده از سلاح‌های بیوتروریسم مورد بررسی قرار می‌گیرد.

کلید واژه‌ها: بیوتروریسم، علم و تکنولوژی، بیولوژیک، دفاع مشروع، قواعد فقهی.

۱- تاریخ وصول: ۱۳۹۶/۵/۸ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱/۲۰

- این مقاله مستخرج از پایان نامه دکتری می‌باشد.

* استادیار فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران (نویسنده مسئول)

ah_moradkhani@yahoo.com

** دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران farahmani14@gmail.com

۱- مقدمه

با پیشرفت علم و دانش بشری و دستیابی انسان به علوم مختلف در شیمی، امور هسته‌ای و زیستی و بیولوژیکی و حتی ژنتیک باعث شده است تا انسان بتواند با تسلط بر این علوم از آن در راستای اهداف خویش استفاده نماید. اهدافی که می‌تواند خیرخواهانه و در خدمت به بشریت باشد و یا با نیت بد و در استخدام جنگ طلبان قرار گیرد. استفاده از - عوامل شیمیایی در تولید سلاح‌ها و بمب‌های کشتار جمعی شیمیایی، استفاده از دانش هسته‌ای جهت ساخت بمب اتم و استفاده از علوم بیولوژیکی (زیستی) و «بیوتکنولوژی»^۱ یا «فن‌آوری زیستی» از تولید باکتری، ویروس و ... یا از طریق تجربه بر روی ارگانیزم‌های زنده یا بر روی سیستم‌های بیولوژیک و دستکاری در آنها و ایجاد تراریخته و دیگر عوامل - به منظور تهاجم به ملت‌ها، پدیده نو، حادثه جدیدی نیست و هر کدام بحث خاص خود را می‌طلبد و بحث از همه آنها در یک مقاله مقدر نیست.

لذا در ادامه بحث در خصوص سلاح‌های بیولوژیکی (غیرتراریخته) مورد نظر است. همان گونه که اشاره شد بشر با علوم زیستی می‌تواند هم به مداوای بعضی از بیماری‌های طبیعی و اپیدمیک بپردازد و هم به مرور زمان با سوء استفاده از علم بیولوژیک، باکتری‌ها و سلاح‌های میکروبی جدیدی را تولید کند. تشخیص ماهیت تهدید و جنگ‌افزارهای زیستی و همچنین پاسخ‌های مناسب به آنها نیاز توجه به ویژگی-های بیولوژیکی این ابزار در جنگ و ترور مورد توجه قرار گرفته است (دونالد، ۱۹۹۹)^۲. امروزه پدیده تروریسم ابزاری در دست دولت‌های قدرتمند است (تروریسم دولتی) و در برخی موارد به طور اشتراکی و همزمان با چند کشور هم پیمان انجام می‌گیرد (تروریسم بین‌المللی) پاسخ به سؤال‌هایی که در ادامه می‌آید ضرورت تحقیق را آشکار می‌نماید. بیوتروریسم چیست؟ و کاربرد سلاح‌های بیوتروریستی چگونه قابل تطبیق با مؤلفه‌های فقهی ترور می‌باشد؟

با توجه به پایبندی اسلام به رعایت انسان و حرمت قتل نفس موارد مجاز و دفاع مشروع در مقابل کاربرد این سلاح چگونه است؟ و قواعد فقهی حاکم بر دفاع مشروع در مقابل سلاح‌های بیوتروریستی چیست؟

1. Biotechnology
2. Donald, 1999

۲- تاریخچه بیوتروریسم

سابقه استفاده از سلاح بیولوژیک به بیش از سیصد سال قبل از میلاد مسیح بر می‌گردد زمانی که رومی‌ها چاه‌های اطراف شهر را توسط لاشه‌های حیوانات مرده آلوده می‌کردند (رابرتسون ای جی، ۱۹۹۵)^۱ نزدیک به ۲۵۰۰ سال است که آدمی متناوباً به استفاده از میکروارگانیسم‌ها و سموم آنها به عنوان یک سلاح بوسیله منجنیق در قلعه‌ها تا کاربرد عمدی لباس‌های عفونی، حشرات ناقل بیماری‌ها و سیستم‌های ویژه سلاحی تکامل یافته است (شاه حسینی، بی‌تا، ۴۴).

واقعیت اینست که افکار و اعمال بیوتروریستی همواره از هزاران سال قبل وجود داشته و گاهی ظاهر افسانه گونه و باورناکردنی به خود گرفته است (کلیفورد، لین و فوسی، ۲۰۰۸)^۲. به گواهی تاریخ، بسیاری از امامان معصوم (ع) رهبران و شخصیت‌های مذهبی را با مواد بیولوژیک به شهادت رسانده‌اند که در بین آنها امام حسن (ع)، امام رضا (ع) و مالک اشتر (ره) جلب توجه می‌نمایند (محمدی، ۱۳۷۹، ۲۶۱؛ بانک اطلاعات رایانه‌ای کنگره‌ها، ۴۷-۵۲۴۵). البته به نظر می‌رسد سموم به کار رفته بیشتر از عوامل شیمیایی است تا بیولوژیکی. ژاپن و شوروی سابق، در جنگ جهانی دوم در ابعاد وسیعی از سلاح‌های بیولوژیک استفاده کردند. با آزمایش‌های بیولوژیک نظامی سال‌های ۱۹۴۲-۱۹۴۳ توسط دولت انگلستان در جزایری به نام گروپلند، تا مدت ۴۵ سال سکونت در این بخش امکان‌پذیر نبود (رابرتسون ای جی، رابرتسون ال جی، ۱۹۹۵)^۳.

در سال ۱۹۹۵ حمله گاز سارین در متروپل وزارت امور خارجه توکیو توسط فرقه مذهبی ژاپن به عنوان یکی از اقدامات تروریستی شناخته شده است (دونالد و هندرسون، ۱۹۹۹)^۴. اغلب کشورهای صنعتی جهان و در راس آنها روسیه، آمریکا، انگلستان، فرانسه، ژاپن و کانادا انواع سلاح‌های بیولوژیک را تولید و بعضاً مورد استفاده قرار داده‌اند (آنتونی، ۲۰۰۱)^۵.

1. Robertson LJ, 1995
2. Clifford, 2008
3. Robertson AG, Robertson LJ, 1995
4. Donald, 1999
5. Anthony, 2001

۳- تعریف بیوتروریسم

طی دهه آخر قرن بیستم، واژه‌های مرتبط با بیوتروریسم، نظیر حمله بیولوژیک^۱، جنگ‌افزار بیولوژیک، دفاع بیولوژیک^۲ و آموزش دفاع بیولوژیک^۳ برای اولین بار به فرهنگ واژه‌های پزشکی و بهداشت افزوده شد (کلیفورد، ۲۰۰۸)^۴ تکنولوژی تولید، انباشت و انتشار سلاح‌های بیولوژیک تحت تاثیر پیشرفت‌های علمی و تکنولوژیک و متناسب با آن تکامل یافته است (حاتمی، ۱۳۸۹، ۹۵) به طور کلی واژه بیوتروریسم شامل سوءاستفاده از عوامل بیولوژیک (اعم از باکتری، ویروس، قارچ و انگل) و یا سموم حاصله از آنها به منظور ایجاد ترس و وحشت، کشتن و یا ناتوان کردن طرف درگیر در جنگ و نابودی دام‌ها یا گیاهان می‌باشد (گولدرگ وی، ۲۰۰۳)^۵. هر عامل میکروبی یا توکسین بیولوژیک که توانایی ایجاد بیماری را داشته باشد، عامل بالقوه‌ای جهت استفاده به عنوان سلاح بیوتروریستی به شمار می‌آید (چین شون، ۲۰۰۱؛ ملی، ۲۰۰۲)^۶ هر یک از عوامل ترورهای بیولوژیکی که قادر به ایجاد عفونت‌های انسانی می‌تواند به عنوان یک سلاح بیولوژیکی بالقوه باشند (دونالد، ۱۹۹۹)^۷ واژه «بیوتروریسم»^۸ یعنی ایجاد رعب و وحشت با سوءاستفاده از عوامل زیست شناختی مختلف. جنگ‌افزار یا سلاح بیولوژیک^۹، وسیله ای است که به منظور انتشار عمدی ارگانیسم‌های مولد بیماری یا فرآورده‌های آنها به کار می‌رود (توماس، ۲۰۰۰)^{۱۰} و جنگ بیولوژیک^{۱۱} عبارتست از استفاده از عوامل بیولوژیک، اعم از باکتری‌ها، ویروس‌ها، گیاهان و فرآورده‌های آنها به منظور اهداف خصمانه (لوسیانا بوریو، ۲۰۱۰)^{۱۲} واژه "بیوتروریسم" را هم به معنی ارباب و هم به مفهوم جنگ بیولوژیک، به کار می‌بریم، که با هدف تهدید و وادار ساختن یک دولت یا گروهی از مردم به انجام عملی یا برآورده کردن خواسته‌ای سیاسی یا اجتماعی انجام می‌شود (حاتمی، ۱۳۸۹،

1. Attack
2. Defense
- 3 Education Biodefense
4. Cliford, 2008
5. Goldberg Wei, et a, 2003
6. Chien-Shun, 2001; Malabi, 2002
7. Donald, 1999
8. Bioterrorism
9. Biological weapon
10. Thomas, 2000
11. Biological warfare
12. Luciana, 2010

(۱۴۸) و اکنون با گسترش علم تکنولوژی استفاده از سلاح‌های شیمیایی و هسته‌ای یکی از ابزارهای مخرب در نابودی نسل بشر است.

۴- تعریف جرم از نظر فقهی و حقوقی و رابطه آن با بیوتروریسم

همانطور که می‌دانیم جرم از دیدگاه اسلام و فقه اسلامی عبارت است از: «انجام دادن فعل یا گفتن قوی که قانون اسلام آن را حرام دانسته و بر فعل آن، کیفری مقرر کرده است» (فیض، ۱۳۶۴، ۶۹). «جرم، امور ممنوع شرعی است که خداوند به وسیله اجرای کیفر حد یا تعزیر، مردم را از ارتکاب آن باز می‌دارد» (ماوردی، ۱۴۰۶، ۲، ۲۱۹). عده‌ای از حقوقدانان معتقدند که: «نقض قانون هر کشوری در اثر عمل خارجی در صورتی که انجام وظیفه یا اعمال حق آن را تجویز نکند و مستوجب مجازات هم باشد، جرم نامیده می‌شود» (احمدوند، ۱۳۸۷، ۲۸).

چنانچه ماده ۱۲ قانون مجازات اسلامی مقرر می‌دارد: «هر کس عمدا و با قصد سوء و خیانت، انبار مهمات و اسلحه و یا کشتی و هواپیما و امثال آن یا مواضع و مراکز مهم نظامی و دولتی یا مراکز محتوی اسناد یا دفاتر دولتی را بسوزاند یا خراب نماید در صورتی که به قصد براندازی حکومت و فساد باشد در حکم محارب است (هادیان، ۱۳۸۲، ۳۹). با توجه به مطالب بیان شده در مورد ویژگی سلاح‌های بیولوژیکی می‌توان فهمید که بعضی از مؤلفه‌های مربوط به ترور از جمله: ۱- قصد کشتن و نابودی انسان ۲- ایجاد رعب و وحشت و مخفیانه و موزیانه بودن را داراست و در استفاده عمدی از این نوع سلاح‌ها برای نابودی دیگر ملت‌ها هیچ گونه تردیدی وجود ندارد.

۵- حمله بیولوژیک و اثرات آن

حمله بیولوژیک عبارت است از پخش کردن ویروس، باکتری، میکروب یا دیگر عوامل بیماری‌زا و سمی که موجب بیماری و مرگ در میان انسان‌ها، حیوانات و گیاهان می‌شود.

تأثیرات حمله بیولوژیک: ۱- فیزیکی: مثل بروز بیماری و مرگ و میر ۲- روانی: مثل بروز ترس و وحشت عمومی و از هم پاشیدگی نظام اجتماعی ۳- اقتصادی: مثل محدودیت‌های سفر و جابجایی و متوقف کردن فعالیت‌های اقتصادی و کسب و کار ۴- زیست محیطی و بهداشتی: به آسانی منتشر می‌شود و از فردی به فرد دیگر انتقال می‌یابد مثل آسیب رساندن به انسان‌ها، حیوانات، گیاهان و آلوده شدن

منابع طبیعی آب و ...^۱ که در نتیجه آن جهت جبران لطمات بهداشتی ناشی از آنها و سازماندهی مجدد به عملیات ویژه‌ای نیاز است (فرانسیس بیکن، ۲۰۰۰)^۲. با توجه به اثرات حمله بیولوژیک که ذکر گردید، استفاده از ابزارهای بیولوژیک یک اقدام مجرمانه است.

۶- پیچیدگی‌های برخورد با عوامل مهم بیولوژیک

مقادیر اولیه عامل اندک است و در نتیجه در لحظات اولیه هجوم قابل ردیابی نیست، اما در مدت کوتاهی اگر میکروب زنده باشد، تکثیر می‌شود و حوزه گسترده‌ای را خواهد پوشاند. ۲- مهار آن مشکل است. ۳- آثارشان دیر ظاهر می‌شود. ۴- عموماً قابل انتقال و سرایت از فرد به فرد دیگر هستند. ۵- غیر قابل تشخیص با حواس پنجگانه هستند. یعنی رنگ و بو ندارند. مهمترین عوامل بیوتورویستی عوامل باکتریال: ۱- آنتراکس (سیاه زخم) ۲- بروسلا (وبا) ۳- کلرا ۴- طاعون ۵- تولارمی (تب خرگوشی) ۶- تب کیو. عوامل ویروسی: ۱- آبله ۲- تب‌های هوراژیک. که از آنها به عنوان سلاح بیولوژیک استفاده می‌شود. (هانک، ۲۰۰۱)^۳.

۷- مکان‌های مورد تهدید در بیوتوریسم

تصفیه‌خانه‌ها، چاه‌های مورد استفاده برای تأمین آب شرب، مخازن آب تصفیه شده، انبارهای نگهداری مواد غذایی در کارخانجات و مواد غذایی وارداتی، بهترین نقاط برای وارد نمودن این عوامل است (توکلی و دیگران، ۱۳۸۴). عدم تشخیص و شناسایی عوامل بیولوژیک، تکثیرپذیری این سلاح‌ها، انتشار، مشکلات دفاعی در برابر سلاح‌های بیولوژیکی، عدم تخریب مراکز صنعتی و اقتصادی و استفاده‌ی بعدی مهاجم از آنها، امکان ساخت و آزمایش آنها در خفا، وجود دوره‌های کمون و عدم تشخیص هدف‌های احتمالی دشمن، عدم امکان تشخیص دقیق استفاده از آنها، قدرت بالای گسترش عوامل بیولوژیک، آگاهی دشمن از چگونگی اجرای آن، سهل الوصول بودن و ارزانی آن و امکان تولید انبوه آن از مهمترین مزایای این سلاح‌هاست (صدقی، ۱۳۸۲، ۲۱۲).

1. <http://hadimag.com.domains.blog.ir/post/19>

2. Francis, 2000

3. Hank, 2001

۸- منع قانون استفاده از سلاح‌های بیوتروریستی

بر اساس ماده‌ی ۲۳ معاهده و چهارم ۱۹۰۷ لاهه و بند ۲ ماده ۳۵ پروتکل ۱۹۲۷، به کارگیری این سلاح‌ها ممنوع شده است. دلایل اصلی آن، جلوگیری از بلایا و مصائب زاید و غیرضروری، و عدم تمایز میان نیروهای نظامی و غیرنظامی بوده است. هزینه‌ی لازم برای این فناوری، بسیار کمتر از هزینه توسعه سلاح‌های شیمیایی و هسته‌ای است و کاربرد آن تبعات بسیار وحشتناک دارد (توکلی، ۱۳۸۲، ۲۱۳). علی-رغم تحریم‌های بین‌المللی در خصوص منع استفاده از سلاح‌های بیولوژیک، مدارکی وجود دارد که در سال‌های گذشته از عوامل بیولوژیک برای اهداف نظامی و بیوتروریستی استفاده گردیده است. به عنوان مثال می‌توان به هپاتیت در چین و سیاه‌زخم در روسیه و زیمباوه اشاره نمود. بدیهی است که احتمال به کارگیری این عوامل در جنگ‌ها و تهدیدات آینده نیز وجود دارد (مسلسون، ۱۹۹۴).^۱ تروریست‌ها بطور معمول نسبت به میثاق انسانی و شرایط جنگ واقعی نسبتاً بی‌تفاوت می‌باشند لذا دریافته‌اند که سلاح‌های بیولوژیک با نفس عمل آنها تطابق فراوانی دارد یعنی اینکه این عوامل می‌توانند باعث ایجاد رعب، اثرات روانی اجتماعی در بین مردم گردند (شاه حسینی، ۱۳۸۰، ۲۰۶ رجوع شود به زیلینکاس، ۱۹۹۰).^۲ سازمان‌های تروریستی و حامیان این سازمان‌ها، جهت دامن زدن و گسترش اضطراب و تشویش عمومی، دسترسی به این نوع سلاح‌های بیولوژیکی دارند (شاه حسینی، ۱۳۸۰، ۲۰۳).

۹- برخی از مستندات استفاده از عوامل بیولوژیکی در جوامع مسلمانان

۱- "در کشورهایی که از نظر علم بیولوژیک در سطح بالا قرار دارند، با استفاده از اقدامات فریبکارانه و شناسایی ژن دیگر ملت‌ها و استفاده کاربردی در زمینه تجارت، دفاعی و ... از آن سوء استفاده می‌نمایند. با وعده درمان سرطان و استفاده از شیوه‌های تبلیغاتی باعث می‌شوند افراد ساده لوح با اشتراک گذاری نمونه‌های زیستی و ژنتیکی خود رمزهای حیاتی یک ملت را در اختیار دشمنان حیات بشر قرار داده تا از آن به عنوان یک سلاح بیولوژیکی استفاده نمایند (سایت خبرگذاری مهر، بهمن ۹۳).

1. Meselson, 1994

2. Zilinskas, 1990

۲- استفاده از ماده آرسنیک^۱ در آب زمزم در مکه مکرمه، بدین صورت که این آب مقدس و گوارا اخیراً توسط دولت عربستان سعودی و یا نگرش تروریستی تکفیری این رژیم نسبت به مسلمانان، مسموم به ماده آرسنیک شده است. بررسی‌های علمی هم نشان می‌دهد که این ماده شیمیایی (آرسنیک) باعث ایجاد رخوت و سستی حتی در اعمال عبادی مسلمانان می‌شود (دوراد، ۲۰۱۷).

۱۰- مفاهیم فقهی مرتبط با بیوتروریسم

۱۰-۱- فتک و بیوتروریسم

«فتک آن است که کسی بر همراه خود وارد شود و در حالی که او غافل است، به طور ناگهانی او را به چنگ اندازد و به قتلش برساند» (ابن منظور، ۱۴۱۴، ۴۷۲) فتک این است که بر کسی غفلتاً یورش ببرند و او را بکشند، خواه با سلاح باشد یا نباشد، در امور سیاسی باشد یا نباشد» (مرعشی، ۱۳۸۱، ۲۸). در روایتی پیامبر اکرم (ص) فرمود: «لیس فی الاسلام ایماء ولا فتک، إنَّ الايمان قید الفتک» (ری شهری، ۱۳۷۵، ۲۲۴۹) در اسلام ایماء و فتک جایی ندارد. همانا ایمان فتک را در زنجیر کرده است (محمدی ری شهری، بی تا، ۳، ۲۲۵۰). وجه اشتراک ترور بیولوژیک با فتک ۱. در هر دو آنها قصد و فعل قتل نفس وجود دارد، ۲. ناگهانی بودن وقوع در هر دو. اما وجه افتراق ۱. در فتک درگیری شخصی است در حالیکه در ترور بیولوژیک افراد مورد تهاجم مردم عادی یک جامعه است ۲. انگیزه قتل در فتک ممکن است سیاسی نباشد در حالیکه در ترور بیولوژیک اکثراً با اهداف سیاسی است.

۱۰-۲- اغتیال و بیوتروریسم

"اغتیال" یعنی پنهانی و به شکلی که مقتول باخبر نشود، او را از پای در آوردن و ناگاه کشتن (بجنوردی، بی تا، ۸؛ جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۴، ۵، ۵۸۴). منظور از اغتیال قتل از روی خدعه و نیرنگ در خفا می‌باشد (زمسخری، بی تا، ۲، ۲۴۷). پس در اغتیال و ترور بیولوژیک، مخفیانه، موزیانه و نیرنگ آمیز بودن ملموس است اما در اغتیال شاید فقط یک فرد به این صورت کشته شود ولی در ترور بیولوژیک آمار انسانی آن شاید قریب به آمار یک ملت باشد.

1. Arsenic
2. Doward, 2017

۱۰-۳- محاربه و بیوتروریسم

در تبیین معنای اصطلاحی محاربه از نظر فقهائی همچون شیخ طوسی، صاحب شرایع الاسلام و صاحب جواهر الکلام و نیز امام خمینی(ره) چنین استنباط می‌شود که محارب کسی است که با اسلحه خود را به قصد ترساندن مردم و ایجاد فساد در زمین در خشکی و دریا در روز و شب، در شهر و غیر آن بیرون بکشد، محارب است؛ چنین فعلی محاربه است (ابن ادریس، ۱۴۱۰، ۳، ۵۰۶؛ حلی، ۴، ۱۸۰؛ نجفی، ۴۱، ۵۶۴؛ امام خمینی، ۱۳۸۵، ۲، ۴۹۲). عبارت «يَسْعُونَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا» برای بیان وجه ثبوت حکم است که محارب به خاطر اینکه فساد در زمین می‌کند، موضوع حکم آیه قرار گرفته است. اصولاً از نظر اسلام، هر گناه یا جرمی موجب فساد است (امام خمینی، همان). در تعریف محاربه، قید سلاح وجود دارد به همین جهت، این مسأله مورد نزاع است که آیا سلاح موضوعیت دارد یا خیر. شهید ثانی قدس سره برای سلاح، موضوعیت قائل نشده (عاملی، ۱۴۱۰، ۹، ۲۹۰). ولی قانونگذار اسلامی در ماده ۱۹۶ قانون حدود و قصاص مقرر می‌دارد: «هر کس که برای ایجاد رعب و هراس و سلب آزادی و امنیت مردم دست به اسلحه ببرد محارب است» (شامیاتی، ۳، ۵۴). بنابراین از نظر قانون ایجاد ارباب و وحشت بین مردم با استفاده از اسلحه محاربه و افساد فی الارض خواهد بود و بدون داشتن سلاح (تجرید السلاح) شخص محارب شناخته نمی‌شود. پس در محاربه و ترور بیولوژیک از سلاح با قصد کشتن و ایجاد رعب و وحشت با انگیزه سیاسی استفاده می‌شود و موجب فساد در جامعه می‌شود.

۱۰-۴- غدر و خدعه و بیوتروریسم

غدر به معنای خیانت در اسلام حرام و ممنوع شده است. زیرا اسلام محور روابط با غیر مسلمانان را اصل صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز قرار داده است. بدین منظور "غدر" حتی با کفار خلاف نظر اسلام است. «و يحرم الغدرُ بالكفار» (علامه حلی، ۱۴۱۳، ۱، ۴۸۷) به تعبیر صاحب جواهر عدم جواز غدر در فقه شیعه مخالفی ندارد؛ زیرا هم نصوص روایی بر آن دلالت دارند، هم قبح ذاتی دارد و هم موجب نفرت مردم از اسلام می‌شود (نجفی، ۲۱، ۶۵۱). غدر و خیانت نسبی نبوده تا در برخی شرایط مجاز و در شرایط دیگر، غیر مجاز باشد. بلکه همواره محکوم است. غدر در جنگ، در واقع استفاده از روش‌های غیر انسانی و غیر اخلاقی برای غلبه بر دشمن است. از جمله موارد غدر، علاوه بر وفا نکردن به پیمان و شکستن آن، می-

توان به موارد ذیل اشاره کرد: کشتن بعد از امان، حمله به دشمن در زمان آتش‌بس، آلوده کردن آب‌های آشامیدنی دشمن و یا مسموم کردن غذاهای آنها و ... (حاجی‌زاده، ۱۳۹۰، ۴۰-۴۱).

عنوان مرتبط دیگر خدعه یا گول زدن و فریب است که به خلاف غدر در فقه جایز است. خدعه و فریب نسبی است و در جنگ‌ها به ما اجازه داده‌اند که برای فریب دشمن از این روش استفاده کنیم. علامه حلی در تذکره‌الفقها می‌نویسد: «خدعه در جنگ جایز است و مبارز می‌تواند رقیب خویش را با توسل به خدعه فریب دهد و به قتل برساند و این مسأله اجماعی است» (علامه حلی، بی‌تا، ۱، ۴۱۴، ۹، ۸۳) صاحب جواهر پس از اشاره به عدم جواز غدر، خدعه در جنگ را جایز می‌داند و معتقد است: در «تذکره» و «منتهی» بر این امر اجماع شده است (نجفی، ۱۳۶۳، ۲۱، ۷۹). به همین جهت دروغ گفتن در جنگ از نظر شرعی مجاز شمرده شده است (امام خمینی (ره)، ۱۳۸۱، ۲، ۴۴، ۷۷ و ۹۰).

بیوتروریسم نوعی غدر است نه خدعه و در آن انگیزه قتل نیز وجود دارد. چه بسا افراد غیر نظامی و مردم عادی را با شیوه‌های مخفیانه، مرموزانه و غیرانسانی هدف قرار دهد لذا از نظر دین اسلام کاملاً مطرود، محکوم و ممنوع است؛ و علت آنکه غدر در فقه اسلامی منع شده این است که نقطه شروع شریعت رعایت ارزش‌های اخلاقی است. مانند اینکه هیچ کس نباید به حیات، سلامت، امنیت یا عرض و آبروی دیگری آسیب (قماش، ۱۳۹۴، ۷۸ و ۸۲) ارزش‌های اخلاقی بر دین و احکام شریعت تقدم دارد و احکام شریعت به عنوان بخشی از دین وابستگی وجودی به ارزش‌های اخلاقی دارد. ارزش‌های اخلاقی در سلسله علل احکام شرعی است و احکام شریعت همواره از ارزش‌های اخلاقی سرچشمه می‌گیرد. همه‌ی احکام شرعی باید سازگار و موافق ارزش‌های اخلاقی باشند (فناپی، ۱۳۸۴، ۱۳۶).

۱۱- بیوتروریسم و رعایت قواعد حقوقی جنگ در اندیشه فقهای شیعه

دفاع و جهاد به منظور حفظ اسلام در مقابل دشمنان دارای اهمیت است ولی فقه اسلامی برای آن قوانین خاصی را لحاظ نموده و استفاده از هر ابزاری مانند عوامل بیولوژیک را جایز نمی‌داند. منظور از حقوق جنگ در اسلام، مجموعه قواعد فقهی و حکومتی اسلامی است که مقطع زمانی اجرای آنها، طول دوران جنگ یا پس از جنگ، اما مرتبط با جنگ است و به طور کلی مسلمانان درگیر به رعایت آنها موظف هستند. منابع حقوق جنگ در اسلام همان منابع حقوق بین‌الملل در اسلام است. این دسته از قواعد طی قرون و اعصار در روابط بین‌المللی توسعه و تحول یافته‌اند (ضیایی بیگدلی، ۱۳۸۹، ۱۴۰). از نظر فقه

اسلامی قاعده اولیه، حرمت مال، جان، ناموس و حفظ حقوق همه انسان‌ها، با هر مرام و مذهب و اعتقاد است، مگر آنکه مرتکب خیانت و جرمی شوند که در این صورت آن قاعده‌ی اولیه تخصیص می‌خورد «و لا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ» (اسراء، ۳۳) ولی جهاد ترور نیست. یکی از اصول اولیه در حقوق جنگ در اسلام حفظ جان انسان‌های بی‌گناه و غیرنظامی است. قاعدتاً تفکیک بین افراد نظامی و غیرنظامی با هر شکل و ماهیتی، یک تکلیف محسوب و جنگ فقط بین نیروهای جنگجو جایز شمرده می‌شود. که در قرآن کریم صریحاً اعلام شده است: «و قاتلوا فی سبیل الله الذین یقاتلونکم و لاتعتدوا ان الله لایحب المعتدین» (بقره، ۱۹۰)، (قائندان و دیگران، ۱۳۹۳، ۲۸۸). از این رو در جنگ محدودیت‌های لحاظ شده که در ادامه بدان اشاره می‌شود.

۱- منع سلاح‌های کشتار جمعی، مبنای محدودیت کاربرد سلاح در تعالیم اسلامی این است که استفاده بدون هدف از سلاحی که هم به رزمنده و هم به غیر رزمنده اصابت می‌کند و نیز استفاده علیه اهداف غیرنظامی ممنوع است. یعنی اصل تمایز و تناسب و در این مورد نیز فقط هدف او حمله به جنگجو باشد (قربانیان، ۱۳۷۸، ۱۹۵) و نیز تخریب و ویرانی اماکن، مگر در حد ضرورت نظامی جایز نیست (زحیلی، ۱۳۸۵، ۱۴۳). با اینکه سلاح‌های کشتار جمعی در صدر اسلام به معنای امروزی وجود نداشت، رسول خدا(ص) استعمال هر نوع سلاح غیرمعمول را (که خسارات بسیار سنگین در صفوف دشمن وارد می‌کند) ممنوع فرمود، مانند سوزاندن زمین و خانه‌های دشمن و زهر آورد کردن آب‌های آنان، فقه‌های شیعه بر پایه سیره پیامبر (ص) به حرمت آلوده کردن آب یا غذای دشمن فتوا داده‌اند (حر عاملی، ۱۴۰۹، ۱۵، ۱۶؛ اشعث کوفی، بی‌تا، ۲۰)^۱ زیرا در این کار نابودی کسانی متصور است که کشتن آنان جایز نیست (مثل زنان و کودکان). واژه زهر در فتوا به ماده خاصی منحصر نیست و شامل هرگونه وسیله‌ای است که موجب آلوده کردن آب یا هوا یا غذا می‌شود. بنابراین وقتی در گذشته استعمال زهریات با نتایج محدودش حرام و ممنوع شده، امروزه نیز استفاده از آنها با همه گستردگی و خسارت‌آفرینی فعلی (سلاح‌های بیولوژیکی و شیمیایی و هسته‌ای یا میکروب‌های کشنده) به تبع اولی ممنوع و حرام است (عبدالفیاض جانحوری، ۱۳۷۸، ۱۵۲). امام صادق (ع) از امیر مومنان علی (ع) نقل کرده‌اند که آن حضرت فرمود: «نهی رسول الله یلقى السم فی بلاد المشرکین» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ۱۶، ۴۶؛ کلینی، ۱۴۳۱، ۵، ۲۸). به همین دلیل علامه حلی به

۱. گرچه کتاب اشعثیات یا جعفریات مورد اشکال است ولی با توجه به وجود روایت معتبر دیگر و موافقت با قول مشهور ضعف آن جبران می‌گردد.

طور کلی استعمال زهر را در مورد دشمن به هر شکلی که باشد حرام دانسته است (حلی، ۱۳۷۲، ۱۰۳). شیخ طوسی از آن رو آن را حرام اعلام کرده است که در آن نابودی کسانی که کشتنشان جایز نیست، مثل زنان و کودکان قرار دارد (طوسی، ۱۳۷۵، ۳۱۴). به علاوه این رفتارها از سوی فقهای شیعه ممنوع اعلام شده است: ۲- انهدام دسته‌جمعی دشمن ۳- سلب حق تسلیم ۴- اقدام به اعمال انتقام‌جویانه ۵- بی‌احترامی به زخمی‌ها و کشته‌شده‌ها ۶- محروم کردن از آب آشامیدنی و غذا ۷- انهدام ساختمان‌ها ۸- انهدام و سوزاندن درخت‌ها (قائدان و دیگران، ۱۳۹۳، ۲۹۰).

۱۲- چگونگی دفاع مشروع در مقابل بیوتروریسم و مبانی مشروعیت آن

برخی از حقوق‌دانان، دفاع مشروع را ارتکاب فعل مجرمانه دانسته‌اند که طی آن شخص جرمی دیگر را با آن دفع می‌نماید؛ طبق این بیان، می‌توان تعریف زیر را پیشنهاد نمود: "دفاع مشروع حقی است قانونی که شخص با توسل به آن می‌تواند در موقعیتی ضروری و با رفتاری به ظاهر مجرمانه، تجاوزی قریب الوقوع یا بالفعل و ناروا که نفس، آزادی تن، ناموس، مال او یا دیگری را مورد تهدید قرار داده را دفع نماید" (عطار، ۱۳۷۵، ۲۹).

صاحب جواهر موضوع جهاد دفاعی را دو چیز می‌داند: اینکه مسلمانان مورد هجوم کفار قرار گیرند، و این هجوم ۱. اساس اسلام را تهدید کند؛ ۲. اراده‌ی استیلا بر بلاد مسلمانان را داشته باشند و این، اسارت و آوارگی و اخذ اموال مسلمانان را در پی داشته باشد. در چنین شرایطی، بر همه مسلمانان، اعم از زن و مرد، سالم و بیمار، حتی کور و ناقص‌العضو، واجب است که به هر نحو ممکن و در هر شرایطی اقدام کنند و نیازی به اذن امام و دیگر شروط جهاد ابتدایی ندارند (نجفی، بی‌تا، ۲۱، ۱۸-۱۹) انواع ضررهایی که باعث دفاع می‌گردد و فقها اقدام متقابل دفاعی را در مقابل آنها جایز و در مواردی واجب دانسته‌اند، عموماً عبارتند از: ضرر مالی، ضرر جانی و ضرر عرضی و ناموسی. چنانچه برای دفع ضرر امام خمینی در تحریرالوسیله می‌فرماید: «در هر مورد که حفظ نفس انسان متوقف بر ارتکاب عمل حرامی است، ارتکاب آن واجب است» (خمینی، ۱۳۹۰، ۱۷۰) و از این موضوع چنین می‌توان استنباط کرد: اولاً، ارتکاب جرم مالی برای حفظ جان در موارد ضروری، نه تنها جایز، بلکه واجب است؛ ثانیاً، ضرر مالی به هیچ وجه متناسب با ضرر جانی (خطر جانی) نیست. با توجه به این مطلب شاید این شبهه حاصل شود که به دلیل وجود ضرر جانی در بیوتروریسم، مسلمانان نیز مجاز به استفاده از چنین ابزارهایی در دفاع از خود هستند. به عنوان

مثال رعایت شرط تناسب در دفاع مشروع اهمیت ویژه‌ای دارد زیرا «تناسب» یعنی شدت زیان‌آوری، جان-فرسایی و آزاردهی اعمالی که واقع می‌شوند، با شدت تعرضی که خوف وقوع آن می‌رود، تناسب داشته باشد» (عطار، ۱۴۰۳، ۲۱۲). تناسب، برابری نسبی زیان و خطر حاصل از تجاوز با زیان و خطر حاصل از دفاع است. در آرای مختلف شعب دیوان عالی کشور و مقامات قضائی نیز معیارهای متغیری ارائه شده است. به نظر می‌رسد مقایسه میان وسایل به کار گرفته به وسیله مهاجم و مدافع یا مقایسه میان خسارات حاصل از اقدام این دو نفر، کوششی است برای کشف «تناسب» به معنای حقوقی کلمه. اصطلاح «تناسب» در منابع حقوقی، به هر دو مورد ناظر است (اردبیلی، ۱۳۷۹، ۱، ۲۰۳؛ واعظی، ۱۳۷۹، ۱۴۷؛ مرعشی، ۱۳۷۶، ۷؛ باقری، ۱۳۴۳، ۱۱۱-۱۱۳). از اصطلاح «تناسب» در بحث دفاع، دو مفهوم مرتبط انتزاع می‌گردد (ساریخانی و درودی، ۱۳۹۰، ۳۲) ۱- تناسب میان تعدی و دفاع از حیث شدت و میزان زیان‌بار بودن هر دو؛ ۲- متناسب بودن عمل انجام گرفته به عنوان دفاع با آنچه برای دفع این خطر لازم و ضروری است. در قرآن و روایات نیز دفاع و تناسب آمده است: «أَيُّ شَرِيفَةٍ» «فَمَنْ اَعْتَدَى عَلَيكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اَعْتَدَى عَلَيكُمْ؛ هر کس به شما ستم و تجاوزی بنماید، مانند خودش با وی رفتار کنید» (بقره، ۱۹۴)، بیانگر لزوم تعادل است. در تفسیر آیه «وَلَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ» (بقره، ۲۵۱) مرحوم علامه طباطبایی در تفسیر این آیه اعتقاد دارند که لازمه ادامه حیات و بقا در جامعه بشری، به عنوان یک اصل ثابت در نظام حیاتی، دفاع اجزا و افراد آن در مقابل یکدیگر است؛ به همین دلیل، ایشان دفاع را امری غریزی و فطری می‌دانند (طباطبایی، ۱۳۸۶، ۲، ۴۵-۴۴). روایت منقول از احمد بن ابی عبدالله مبنی بر اینکه نامه‌ای به امام صادق (ع) نوشته شده و از ایشان درباره افرادی که به راهزنی و شرارت اقدام می‌کردند، پرسیده شده بود. امام (ع) پاسخ دادند: «لا تنبهوهم أَلَّا بَحْر السَّيْفِ؛ یعنی آنها را تنبیه نکنند، مگر با حرارت شمشیر (یعنی با تیزی شمشیر)» (حر عاملی، ۱۳۷۲، ۱۵). عبارت «لا تنبهوهم» نشانگر این است که غرض فقط بازدارندگی است. طبق فرمایش امام صادق (ع) اگر به کمتر از کشتن امکان بازدارندگی وجود داشت، ایشان به کشتن توصیه نمی‌کردند. پس به طریق اولی مشروعیت دفاع در برابر حفظ جان استنباط می‌شود. از یک طرف نخستین و مهم‌ترین خطری که قتل متجاوز را مشروع می‌دارد، خطر جانی مدافع است؛ به گونه‌ای که فقها به اتفاق قائل‌اند در صورتی که دفاع ضرورتاً مستلزم قتل مهاجم باشد، قتل وی واجب است (نجفی، ۱۴۰۰، ۶۵۲). از منطوق اخبار دلالت بر این نکته می‌نماید که دفاع در مقابل صدمه جانی تا اندازه قتل مهاجم جایز است. دلایل وجوب دفاع از جامعه اسلامی همان روایت و اخباری است که درباره دفاع از جان، مال و حریم

آمده و بدان اشاره شد (خمینی، ۱۳۹۰، ۱، ۴۸۵). هرچند بعضی از عمومات و اصول کلی مورد استناد مانند: «مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ؛ بر محسنین به هیچ وجه حرج و زحمتی نیست» (توبه، ۹۱) (برخی فقها این آیه را یکی از دلایل جواز دفاع مشروع می‌دانند بیشتر بر دفاع از جامعه اسلامی ناظر و حاکم است (طوسی، ۱۳۸۵، ۱۷۹) و همچنین از فحوای روایاتی که درباره دفاع از مرزهای مملکت اسلامی آمده لزوم مقاتله برای دفاع استنباط می‌شود؛ ولی در مجموع، حکم دفاع از اصل اسلام و جامعه اسلامی، مستخرج از همان ادله دفاع است. فقهای اهل سنت دفاع را بر دو گونه می‌دانند ۱- دفاع عام که همان امر به معروف و نهی از منکر است. ۲- دفاع خاص که دفاع از نفس، جان و عرض می‌باشد (عوده، ۱۴۱۵، ۱۳).

۱۳- قاعده فقهی الاسهل و فالاسهل

مشهور فقهای شیعه و اهل سنت و در چگونگی به کارگیری اقدام دفاعی، قائل‌اند که دفاع باید از آسان‌ترین و کم‌ضررترین نوع آن آغاز گردد «الأسهل فالأسهل» و فقط در صورتی که ضرورت داشته باشد، می‌توان از اقدام سنگین‌تر و مضرتی (به حال مهاجم) استفاده کرد. این فتوا را از زمان شیخ الطائفه - شیخ طوسی - در میان فقهای شیعه می‌توان دید (ساریخانی و درودی، ۱۳۹۰، ۴۷) حتی بعضی از آنها مانند صاحب جواهر، به اجماع نیز قائل‌اند. از مرحوم شیخ طوسی در مسبوط (طوسی، ۱۳۵۱، ۸، ۷۵)، ابن ادریس (عجلی حلی، ۱۳۹۰، ۴۰، ۴۶۰)، علامه حلی در قواعد و ارشاد الازدهان (حلی، بی‌تا، ۲۷۳)، محقق حلی (نجفی، ۱۴۰۰، ۴۱/۶۵)، صاحب کشف اللثام (اصفهانی، ۱۳۹۱، ۲، ۲۵۳)، شهید اول و شهید ثانی (جبلی عاملی، بی‌تا، ۹، ۳۴۹) تا فقهای متأخر مانند مرحوم آیت‌الله خویی و امام خمینی همگی به لزوم رعایت ترتیب سهولت قائل‌اند؛ و هر اقدامی مازاد بر نیاز، تعدی و ضمان آور محسوب می‌شود.

۱- عبارات «فَقَاتِلُوا» (حجرات، ۹) و «فَمَنْ اعْتَدَى» (بقره، ۱۹۴) و همچنین این روایت که «خداوند برای هر چیزی حدی قرار داده و هر کس نیز از آن تجاوز کند، برای وی حدی قرار داده شده است» (حر عاملی، بی‌تا، ۱۸، ۳۱۰، حدیث ۸ و ۲۸۳ و ۲۸۴، حدیث ۸۲، ۱۸، ۲۴، ۲) که مبین لزوم تناسب در دفاع‌اند، تناسب کمی و اکتفا به قدر ضرورت را نیز شامل می‌شوند. هر چند ظاهر نصوص مربوط به تجویز دفاع، عام و مطلق است و تصریحی بر لزوم رعایت ترتیب سهولت در آنها دیده نمی‌شود؛ ولی اولاً، هیچ تصریحی بر خلاف آن صورت نگرفته است؛ ثانیاً، رعایت ترتیب مطابق احتیاط، خصوصاً احتیاط در دماء می‌باشد؛ ثالثاً، اطلاق روایات به وسیله برخی فقها، حمل بر مقید می‌گردد؛ یعنی حمل بر مواردی می‌گردد

که امکان رعایت ترتیب وجود نداشته یا رعایت آن اثری ندارد؛ رابعاً، هدف دفاع، بازدارندگی و تنبیه متعدی است و در دفاع باید به مقدار ضرورت اکتفا کرد و از آن پیش‌تر نرفت (ساریخانی و درودی، ۱۳۹۰، ۴۹ و ۵۰). پس هنگامی که ۱. مهاجمان به درون خانه و مرزهای جامعه اسلامی هجوم مسلحانه داشته و قصد جان و ناموس و حریم مسلمانان را دارند، ۲. قصد تعطیل شریعت و نمادهای اسلامی را داشته باشند؛ ۳. فقط مهاجمان مسلح و حامیان مستقیم آنان هدف اقدامات دفاعی قرار می‌گیرند. دفاع به هر طریق ممکن، حتی در صورت علم به کشته شدن مدافعان مسلمان، واجب است. پس ۱- دفاع در مقابل سلاح‌های بیولوژیک دشمن چون به قصد جان مسلمین می‌باشد و به دلیل حق حیات و حرمت خون مسلمان واجب است. ۲- چون دشمنان دین و انسانیت از این نوع سلاح‌ها برای تسلط و ضعیف کردن دیگر ملت‌ها استفاده می‌کنند و به موجب قاعده نفی سیل قوانین جامعه باید شرایط را برای وجوب دفاع بیولوژیک فراهم سازد (فیرحی، ۱۳۸۳، ۱۲۴). چرا که به موجب این قاعده باید تمامی قوانین و مقررات و احکام اسلامی در تمامی زمینه‌های داخلی، خارجی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و نظامی آن چنان پایه‌ریزی شود که کفار و بیگانگان به هیچ وجه تسلط سیاسی، فرهنگی و نظامی بر مسلمانان نداشته و تضمین‌کننده آزادی و استقلال ایشان باشد (سلطانی، ۱۳۷۸، ۱۳۰). پیامبر اکرم(ص) فرمودند: الاسلام یعلو و لا یعلی علیه و الکفار بمنزلۃ الموتی لا یحجون و لا یورثون (من لا یحضره الفقیه، ۴، ۳۳۴). ۳- ممنوعیت و حرمت استفاده از سلاح‌هایی که انسان‌های عادی و غیر نظامی را از بین می‌برد مانند سلاح‌های هسته‌ای، شیمیایی و بیولوژیکی و ... حرام بوده لذا باید با کسب علم و دانش و تکنولوژی در علوم بیولوژیک دفاع کرد و دفاع نیز واجب کفایی است و این دفاع نیز باید به دلیل شرط تناسب دفاع علمی و بیولوژیکی باشد (فیرحی، ۱۳۸۳، ۱۲۴).

۱۴- شیوه دفاع علمی و مبارزه با بیوتروریسم

در مراکز علمی و دانشگاهی کمتر به جنبه‌های کاربردی و استفاده از عوامل بیولوژیکی و یا دفاع بیولوژیک پرداخته می‌شود و مسؤولیت این امر خطیر به عهده مراکز علمی نظامی است (گودوتی، ۲۰۰۰). نیروهای مسلح در شکل دستورالعمل‌های آموزش ادواری به منظور آمادگی واحدهای تحت امر در انجام اعمال پدافند جنگی در شرایط شیمیایی و بیولوژیکی، خود را ملزم به بکارگیری آموزش‌ها و خدمات و

تجهیزات دفاع شیمیایی و بیولوژیکی از طریق کارشناسان زبده و متخصص سازند(بهبزادنی و دیگران، ۱۳۸۱، ۲۶۳). امروزه آگاهی از خطر بیوتروریسم و نگرانی‌های مربوط به آن در میان حرفه پزشکی و بهداشت عمومی رو به رشد است. تقویت بهداشت عمومی و نیز شناخت ساختار بیماری‌های عفونی گاهی مثبت در جهت جلوگیری از درد و رنج است که می‌تواند مورد استفاده یک تروریست بیولوژیکی قرار گیرد. اولین پاسخ‌دهندگان به یک حادثه سلاح‌های بیولوژیکی در مقابل انفجار یا انتشار اورژانس- پزشکان و پرستاران (PHY) پزشکان خانواده، متخصص بیماری، پزشکان کنترل عفونت، اپیدمیولوژیست، بیمارستان و بهداشت عمومی مدیران و کارشناسان آزمایشگاهی است (دونالد، ۱۹۹۹)^۱ با توجه به اینکه عملیات خرابکارانه بیولوژیکی، در چهار برهه زمانی یعنی قبل از بحران، شروع بحران، حین بحران و بعد از بحران، یک شهر (و حتی کشور) را در بر می‌گیرد، نیاز به برنامه‌ریزی دقیق در خصوص هر یک از برهه‌ها ضروری است. اگرچه مسؤولیت حفظ و ارتقاء سلامتی انسان‌ها به عهده وزارت بهداشت گذاشته شده است ولی در سیستم مراقبت و رویارویی سندرومیک و کشف به موقع و کنترل زودرس حوادث بیوتروریستی، کلیه نهادها، سازمان‌ها و دست‌اندرکاران امور بهداشت و درمان، اعم از دولتی، آزاد، نظامی، غیرنظامی، پزشکان بالینی، پرستاران، میکروبیولوژیست‌ها، بیوتکنولوژیست‌ها، ایمونولوژیست‌ها، رادیولوژیست‌ها، دامپزشکان، زیست‌شناسان، مهندسين کشاورزی، متخصصین آمار و اپیدمیولوژی ... و سایر پرسنل و همکاران آنها در صف مقدم جبهه دفاع علمی و عملی بیوتروریسم قرار دارند و باید از آمادگی لازم برخوردار باشند و مسئولین بهداشت و درمان نهادها و ادارات مختلف نیز امکانات و تجهیزات بیمارستانی، واکسن و داروهای مورد نیاز را فراهم کنند (حاتمی، ۱۳۸۲، ۵۷۳-۵۲۳).

۱۵- نتیجه‌گیری

بیوتروریسم، به معنای سوء استفاده از عوامل بیولوژیک (اعم از باکتری، ویروس، قارچ و انگل) و یا سموم حاصله از آنها به منظور ایجاد ترس و وحشت، کشتن و یا ناتوان کردن طرف درگیر در جنگ و نابودی دام‌ها یا گیاهان می‌باشد که به منظور ترور دسته جمعی و یا انفرادی توسط دولت‌ها و یا افراد بکار گرفته می‌شود. که استفاده و حمله بیولوژیکی با توجه به آثار فیزیکی، روانی، اقتصادی و زیست‌محیطی و بهداشتی با اهداف ضد بشری و ایجاد رعب و وحشت عمومی طبق قوانین یک اقدام مجرمانه است؛ به کار

1. Donald, 1999

گیری از آن حتی در حال جنگ در فقه ممنوع می باشد. از نظر قوانین و فقه اسلامی رعایت حقوق انسانها و حق حیات و ارزش های اخلاقی مورد توجه می باشد و استفاده از سلاح های کشتار جمعی به هر شکلی که باشد و افراد بی گناه و غیرنظامی را هدف قرار دهد، حرام بوده و استفاده از آن جایز نمی باشد. اما در وجوب دفاع مشروع در مقابل بیوتروریسم که خود نوعی تهاجم و تعدی بیولوژیک محسوب می شود با رعایت الاسهل فالاسهل تردیدی وجود ندارد؛ که برای برقراری شرط تناسب در دفاع بیوتروریستی بهترین حالت برای دفع تجاوز دفاع علمی و بیولوژیکی می باشد. حتی وجوب یادگیری علوم بیولوژیک برای دفع تعدی و تجاوز دشمن در استفاده از سلاح های بیوتروریستی واجب کفایی است. در اسلام در باب دفاع و جهاد یکی از اصول اولیه در حقوق جنگ حفظ جان انسان های بی گناه و غیرنظامی است. تفکیک بین افراد نظامی و غیرنظامی با هر شکل و ماهیتی، یک تکلیف محسوب و جنگ فقط بین نیروهای جنگجو جایز شمرده می شود که در قرآن کریم صریحاً اعلام شده است: «و قاتلوا فی سبیل الله الذین یقاتلونکم و لاتعتدوا ان الله لایحب المعتدین». ولی با توجه به ادله شرعیه رعایت قواعد شرعی جنگ ضرورت داشته و تبعیت از آن بر همگان واجب است.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن ادریس، (۱۴۱۰)، السرائر، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، چاپ دوم.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴)، لسان العرب، دارصادر، بیروت.
۴. اردبیلی، محمد علی، (۱۳۷۹)، حقوق جزای عمومی، نشر میزان، تهران.
۵. احمدوند، محسن، (۱۳۸۷)، جرایم امنیتی، نشر دفتر گسترش تولید علم.
۶. اصفهانی (فاضل هندی)، بهاء الدین محمد بن حسن، (۱۳۹۱)، کشف اللثام، انتشارات فراهانی، تهران، چاپ سنگی.
۷. امام خمینی (ره)، سید روح الله، (۱۳۸۱)، المکاسب المحرمه، اسماعیلیان، قم.
۸. امام خمینی (ره)، روح الله موسوی، (۱۳۸۵)، تحریر الوسیله، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، تهران، چاپ اول.
۹. امام خمینی، سید روح الله، (۱۳۹۰)، تحریر الوسیله، مطبعه الآداب، نجف، چاپ دوم.
۱۰. بانک اطلاعات رایانه ای کنگره ها، ویرایش پنجم.

۱۱. باقری، عباس، (۱۳۴۳)، دفاع مشروع، چاپ بهمن، تهران.
۱۲. بجنوردی، سید محمد، (بی تا)، مجموعه مقالات فقهی، حقوقی اجتماعی.
۱۳. بهزادنی، محمد جواد؛ بهزاد نیا، محمد مهدی، (مهر ماه ۱۳۸۱)، بیوتروریسم، شناخت و تمهیدات مبارزه با آن، کنگره سراسری طب نظامی.
۱۴. پروفیسور کرمی، علی. پایگاه اطلاع رسانی ایشان: <http://www.dralikarami.com>.
۱۵. توکلی، حمید رضا؛ صراف پور، رضا؛ صمدی، محمد، (بهار ۱۳۸۴)، آب غذا و بیوتروریسم، طب نظامی، شماره ۷، دوره ۱، ۸۲-۷۵.
۱۶. توکلی، حمید رضا، (۱۳۸۲)، آسیب پذیری مواد غذایی در مقابل تهدیدات بیولوژیکی، ارایه شده در دومین همایش سراسری پدافند جنگ‌های نوین، دانشگاه امام حسین (ع)، خلاصه مقالات.
۱۷. جمعی از نویسندگان، (۱۳۸۴)، حقوق بشر از منظر اندیشمندان، شرکت سهامی انتشار، تهران، چاپ اول.
۱۸. حاتمی، حسین، (۱۳۸۹)، مروری بر بیوتروریسم و دفاع بیولوژیک، مطالعات بین المللی پلیس، شماره ۱، ۱۷۱-۱۴۵.
۱۹. حاتمی، حسین، (۱۳۸۲)، مراقبت سندرومیک در ساماندهی حملات بیوتروریستی، در: کتاب اپیدمیولوژی و کنترل بیماری های مرتبط با بیوتروریسم، انتشارات صدا، مرکز مدیریت بیماری‌ها، چاپ دوم.
۲۰. حاتمی، حسین، (۱۳۸۷)، دفاع بیولوژیک و اهمیت آن در بهداشت عمومی، در کتاب: جامع بهداشت عمومی، انتشارات ارجمند، چاپ سوم:
- http://www.elib.hbi.ir/persian/public_health_ebook/09_15.pdf
۲۱. حاتمی، حسین، بسترهای پژوهشی پزشکی نیاکان، مخزن الادویه، کتاب الکترونیک، معاونت تحقیقات و فناوری وزارت بهداشت، آدرس سایت در تاریخ ۱۳۸۹/۲/۱۸:
- <http://www.elib.hbi.ir/persian/traditional-medicine/makhzanal-avideh/makhzan-F14-B02.html>.
۲۲. حاجی زاده، یدالله، (زمستان ۱۳۹۰)، انجام خدعه و ترک غدر در سیره نظامی امام علی (ع)، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، سال دوم، شماره ۵، ۵۲-۳۹.
۲۳. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۳۷۲)، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، موسسه آل البیت لاحیاء التراث، قم، چاپ دوم.
۲۴. حر عاملی، (۱۴۰۹)، وسایل الشیعه، موسسه آل البیت، قم.
۲۵. حر عاملی، محمد ابن حسن، (بی تا)، وسایل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، تحقیق از محمد الرازی، داراحیاء التراث العربی، بیروت، لبنان.

۲۶. حسینی دوست، رضا، (۱۳۸۰)، اصول برنامه جامع دفاع بیولوژیک و بیوتروریسم، ارائه شده در اولین سمینار سراسری طب نظامی، خلاصه مقالات.
۲۷. حلی، بی‌تا، قواعد الاحکام، منشورات الرضی، قم، چاپ سنگی.
۲۸. حلی، حسن بن یوسف، (۱۲۷۲)، تذکره الفقها، تهران.
۲۹. حلی، محقق، نجم الدین، جعفر بن حسن، (۱۴۰۸)، شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام، مؤسسه اسماعیلیان، قم، چاپ دوم.
۳۰. دائره المعارف تشیع.
۳۱. زحیلی، وهبه، (۱۳۸۵)، آثار الحرب فی الفقه الاسلامی، دارافکر، بیروت.
۳۲. ساریخانی، عادل؛ درودی، علی، (۱۳۹۰)، بررسی فقهی شرط تناسب دفاع و تعدی در دفاع مشروع، حقوق اسلامی، شماره ۳۰، ۵۸-۲۹.
۳۳. سایت خبرگزاری مهر، شنبه ۲۵ بهمن ۱۳۹۳ - ۱۳:۴۴، شناسه خبر: ۲۴۹۴۹۹۸ در: <http://www.mehrnews.com/news/2494998>
۳۴. سلطانی، عباس علی، (بهار و تابستان ۱۳۷۸)، بررسی قاعده فقهی نفی سبیل، مطالعات اسلامی، شماره ۴۴ و ۴۵، ۱۲۹-۱۴۴.
۳۵. شاه حسینی، محمد حسن، (بی‌تا)، بیوتروریسم و جنگ بیولوژیک در تاریخ، اولین سمینار سالانه طب.
۳۶. شاه حسینی، محمد حسن، (زمستان ۱۳۸۰)، بیوتروریسم: شب جنگ‌های بیولوژیک، طب نظامی، شماره ۳، دوره ۴، ۲۰۹-۲۰۱.
۳۷. شهید ثانی، (۱۳۷۸)، شرح لمعه، ترجمه علی شیروانی، کتاب القصاص، انتشارات دارالعلم، چاپ هشتم.
۳۸. صدقی، ابوالفضل، (بهار و تابستان ۱۳۸۲)، معرفی کتاب: دفاع در برابر جنگ بیولوژیک و بیوتروریسم، مطالعات راهبردی بسیج، شماره ۱۸ و ۱۹، ۲۱۶-۲۱۱.
۳۹. ضیائی بیگدلی، محمد رضا، (۱۳۸۹)، اسلام و حقوق بین الملل، کتابخانه گنج دانش، تهران.
۴۰. طباطبائی، سید محمد حسین، (۱۳۷۶)، تفسیر المیزان، ترجمه همدانی، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین، قم، چاپ پنجم.
۴۱. طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن، (۱۳۵۱)، المبسوط فی فقه الامامیه، جلد ۸، المکتبه المرتضویه (چاپ حیدری)، تهران.
۴۲. طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۷۴)، تهذیب الاحکام، تصحیح علی اکبر غفاری، دارالکتب الاسلامیه، تهران.
۴۳. عاملی، زین الدین ابن علی، (۱۴۱۰)، الروضه البهیة فی شرح للمعه الدمشقیه، انتشارات داوری، قم، چاپ اول.

۴۴. عجللی حلی، (۱۳۹۰)، عبدالله بن محمد بن ادریس، کتاب السرائر، انتشارات المعارف الاسلامیه (چاپ سنگی)، تهران.
۴۵. علامه حلی، (۱۴۱۳)، قواعد الاحکام، مؤسسه النشر الاسلامی، قم.
۴۶. عبدالفیاض جانحوری، عبدالاحمد، (۱۳۷۸)، حقوق جنگ و صلح، وحدت بخش، تهران.
۴۷. عطار، داوود، (۱۳۷۸)، دفاع مشروع و تجاوز از حدود آن، ترجمه بهمن رازانی، باز، تهران.
۴۸. عطار، داود، (۱۴۰۳)، تجاوز الدفاع الشرعی، مرکز الاسلامی، بی‌جا، چاپ اول.
۴۹. علامه حلی، حسن بن یوسف، (بی‌تا)، تذکره الفقها، مکتبه الرضویه، بی‌جا.
۵۰. عوده، عبدالقادر، (۱۴۱۵)، التشریح الجنایی الاسلامی، مؤسسه الرساله، بیروت، چاپ سیزدهم.
۵۱. فناپی، ابوالقاسم، (۱۳۸۴)، دین در ترازوی اخلاق، مؤسسه فرهنگی صراط، تهران، چاپ اول.
۵۲. فیرحی، داود، (۱۳۸۳)، دفاع مشروع، ترور و عملیات شهادت طلبانه در مذهب شیعه، شیعه‌شناسی، شماره ۶، ۱۰۹-۱۲۶.
۵۳. فیض، علیرضا، (۱۳۶۴)، مقارنه و تطبیق در حقوق جزای عمومی، انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، چاپ اول.
۵۴. قائدان، اصغر؛ شریفی طرازکوهی، حسین؛ باقری، سمیه، (۱۳۹۳)، قواعد حقوق جنگ در اندیشه فقهای شیعه و مقایسه آن با قوانین حقوق بشردوستانه در عصر حاضر، فقه و مبانی حقوق اسلامی، سال چهل و هفتم، شماره دوم، ۳۰۲-۳۷۷.
۵۵. قماش، سعید، (بهار و تابستان ۹۴)، کرامت انسانی، راهبرداستنباط احکام شریعت، فقه و مبانی حقوق اسلامی، سال چهل و هشتم، شماره ۱، ۱۰۶-۷۵.
۵۶. قربانیان، ناصر، (۱۳۷۸)، حقوق بشر و بشردوستانه، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه، تهران.
۵۷. کلینی، محمد بن یعقوب؛ کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۳۱)، فروع کافی، تحقیق محمد جواد الفقه، دارالاضواء، قم.
۵۸. ماوردی بصری، علی بن محمد، (۱۴۰۶)، احکام سلطانی، نشر مکتب الاعلام الاسلامی.
۵۹. محقق داماد، سید مصطفی، تقی زاده قوژدی، شیما، (پاییز ۱۳۸۸)، ترور و رابطه آن با محاربه با نگاهی به آرا و نظرات امام خمینی(ره)، نامه الهیات، شماره ۸، ۱۰۰-۷۷.
۶۰. محمدی، علی‌اکبر، (۱۳۷۹)، نقش کنوانس خلع سلاح میکروبی در جلوگیری از تولید و توسعه سلاح‌های میکروبی، کتاب اولین کنگره ملی بهداشت عمومی و طب پیشگیری، گروه آموزشی بیماری‌های عفونی و گرمسیری علوم پزشکی کرمانشاه.
۶۱. مرعشی، سید محمد حسن، (۱۳۷۶)، دفاع مشروع، مجله دادرسی، تهران، ش ۱، ۸-۴.

۶۲. مرعشی، (۱۳۸۱)، تروریسم و دفاع مشروع از نظر اسلام و حقوق بین‌الملل، در همایش تروریسم و دفاع مشروع از منظر اسلام و حقوق بین‌الملل، مرکز مطالعات و توسعه قضایی دانشکده علوم قضایی، تهران، چاپ اول، داداری.

۶۳. نجفی، محمد حسن، (۱۳۶۳)، جواهر الکلام، بی‌جا، دارالکتب الاسلامیه.

۶۴. نجفی، محمد حسن، (۱۳۶۵)، جواهر الکلام، دارالکتب الاسلامیه، تهران، چاپ دوم.

۶۵. نجفی، محمد حسن، (بی تا)، جواهرالکلام، تحقیق شیخ عباس قوچانی، داراحیاء التراث العربی، بیروت.

۶۶. نجفی، محمد حسن، (۱۴۰۰)، جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام، چ ۶، دارالکتب الاسلامیه، تهران.

۶۷. واعظی، خلیل، (۱۳۷۹)، دفاع مشروع در حقوق جزای ایران، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، قم.

۶۸. هادیان، غلامحسین، (فروردین ۱۳۸۲)، مفهوم تروریسم و موضوع حقوق اسلامی نسبت به آن، مصباح، شماره ۴۵، ۴۸-۲۷.

69. Anthony H., (2001). Asymmetric and terrorist attacks with biological weapons, *Center for Strategic and International Studies*, 5(1), pp. 21-35.
70. Chien, W. (2001). Molecular epidemiology of shigella flexneri outbreak in mountainous township in Taiwan, *Republic of China*, 39(3), 1048-1052.
71. Clifford, H. (2008). Microbial bioterrorism, In: Fauci, *Braunwald, Kasper Harrison's Internal Medicine*. New York: Mc Graw Hill.
72. Donald, A. (1999). The looming threat of bioterrorism, *Science* 2(1), 71-83.
73. Francis, B. (2000). Biological and chemical terrorism: Strategic plan for preparedness and response. *Mortality and Morbidity Weekly Report*, 21(49), No. PP. 1-14.
74. Goldberg, W., Burland, V., Fournier, W., Mayhew, G., Plunkett, G., Darling, D., Mau A., Perna, B. (2003). Complete genomic sequence and comparative genomics of Shigella. *Infect Immun*, 71(5), 2775-2786.
75. Guidotti, T. (2000). Bioterrorism and public health response. *Am J Prev Med*; 18(2), 178-180.
76. Hank, D. (2001). Food and material, sabotage places and agents and toxins usable in bioterrorism, *CDC archives*, 115(8), 1012-1018.
77. Luciana, B. Noreen, A., Donald, A. Henderson, S. (2010). *Bioterrorism: An overview, Douglas, and Bennett's Principles and Practice of Infectious Diseases*, 17th ed. Churchill Livingstone, pp. 3951-4007.

-
78. Malabi, M. (2002). Construction, characterization, and animal testing of WRSd, , *Infectious and Immunity*, 70(6), 2950-2958.
  79. Meselson, M., Guillemin, J., Hugh-Jones, M., Langmuir, A. Popova, I., Shelkov, A. (1994). *Science*, 266 (188), 1202-1208.
  80. Robertson, AG., .Robertson, L.J. (1995). From asps to allegations: biological warfare in history. *Mil. Med*, 160(8), 369-373.
  81. Thoma, V., Inglesby, T. (2000). Preventing the use of biological weapons, *Clinical Infectious Diseases* , 30 (6), pp. 908-914.
  82. Zilinskas, R.A. (1990). Terrorism and biological weapons: Inevitable alliance? *Perspectives in Biology and Medicine*, 34(1), 44-72.